

UOT:80.

ƏDƏBİ DİL NORMASI VƏ FUNKSIONAL ÜSLUBLAR

Həsənova Afət Azər qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
hasanova_a@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə ədəbi dilin struktur elementlərində baş verən dəyişikliklər, onun üslubi diferensiasiyası və Cənub ədəbi dilin Şimalla müqayisəsindən bəhs edir. Belə ki, ədəbi dil normasının elmi və publisistik üslublar üzrə paylanması spesifik xüsusiyyətləri üzə çıxarır. Bu xüsusiyyətlər Cənub şairlərinin əsərlərindən gətirilən nümunələrdə, öz əksini tapmışdır.*

Açar sözlər: ədəbi dil norması, üslublar, bədii üslub, publisistik üslub

Ключевые слова: нормы литературного языка, стили, художественный стиль, публицистический стиль

Key words: norms of literary language, styles, artistic style, journalistic style

Müasir dünyada kitablar, media, internet vasitəsilə məlumatların yayılması mühüm rol oynayır. Buna görə, məlumatları düzgün anlamaq, eləcə də digər insanlar üçün əlçatan və aydın informasiya mənbəyi olması vacibdir. Məhz bu səbəbdən ünsiyyətdə çətinliklərdən qaçmaq üçün nitq mədəniyyətini mənimsəmək zəruridir. Nitq mədəniyyətinin əsası ədəbi dil normalarına riayət etməkdir. Ədəbi norma sabitdir və dil sisteminin ən davamlı həyata keçirilmə formalarını təmsil edir. Bu normalar bütün danışanlar üçün vahid və məcburidir. Normaların müəyyən edilməsində mütəxəssislər ədəbi dil normalarına istinad edir. Müasir dil reallığını nəzərə alsaq, ədəbi dildə danışanların az olduğunu görmək olar. Nitq prosesi zamanı isə sosial fərqlər azalır. Kodlaşdırılmış normaların təkrarlanan normalarla əvəz olunması, adətən, hazırlıqsız, spontan nitqdə baş verir. Bu obyektiv reallığı nəzərə almaq lazımdır. Dilin ruhuna zidd olmayan və onun inkişafında sağlam meyllərə uyğun olan geniş yayılmış təkrarlanan normalar zamanla kodlaşdırıla bilər. Ancaq kodlaşdırılmış normaların təkrarlanan normalarla radikal əvəz olunması arzuolunan deyil, çünki bu, nəsillər arasında dil fərqi dərinləşdirir və mədəni münaqişələrə səbəb ola bilər. Hər bir dil daşıyıcısı öz nitq davranışını ünsiyyət məqsədlərinə uyğun qurmağı və müasir ədəbi dilin kodlaşdırılmış normalarına riayət etməlidir. Ədəbi dilin xüsusiyyətlərindən biri onun funksional üslublara malik olmasıdır. Ədəbi dilin daxili strukturunda baş verən proseslər onun üslubi diferensiasiyasında da özünü göstərir. Qeyd edək ki, cənubda ədəbi dilin üslubi diferensiasiyası Şimalla müqayisə etdikdə xeyli dərəcədə geridə qalır. Bu, əlbəttə ki, dilxarici amillərlə əlaqəlidir. Belə ki, bir zamanlar Azərbaycan dilinin müstəqil fəaliyyət göstərə bilməməsi, ana dilində mətbuata və təhsilə qadağanlar qoyulması dilin tətbiq sahələrini və onun funksional dairəsini daraltmışdır. Ədəbi dil uzun illər ərzində bədii üslub çərçivəsində fəaliyyət göstərmişdir [2, s.165].

Qeyd edək ki, poeziyada başlıca olaraq ərüz vəznli klassik şeir ənənəsi. xalq şeiri ənənəsi. sərbəst şeir yaradıcılığı istiqamətdə inkişaf müşahidə olunur: . Poeziyada bu üç istiqamətə uyğun olaraq şeir dilində ifadə vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi nəzərə çarpır.

Əruz vəznli klassik şeir üslubunda yazılmış əsərlərdə trafaret ifadə tərz, klişeləşmiş söz və ifadələr, izafət tərkibləri yenə də əsas yer tutur:

Qan olan könlüm boşalmaz dərdü qəmdən bir zaman, Gör nə bazarım tutub, işləkdə dərbarım mənim. Eylərəm tabü təhəmmül, hər nə gəlsə başıma, Çünki hər divardan alçaqdı

divarım mənim.(Y.Şeyda);

Min kərə yandı pərim şövqi-vüsasında sən Sən kimi şəm ham, mən kimi pərvanə, gözəl. İntizarın eylədi Naziri-biçarəni Zat, Gəl, daha yox dözümlüm həsrəti-hicranə, gözəl. (M.Məlikpur - Nazir)

Bildiyimiz kimi, klassik şeir dilində danışq dilindən qaynaqlanan fonetik, morfoloji xüsusiyyətlər, o cümlədən də xalq dilinə məxsus söz və ifadələrə müəyyən dərəcədə yer verilir. Lakin bunlar klassik şeirin qəlibləşmiş modeli çərçivəsində epizodik mahiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə Cənubda sərbəst şerə də ciddi maraq oyanmışdır. Sərbəst şeir yaradıcılığında Şimal normasının xüsusi çəkisi artır, ifadə tərzində universallıq müşahidə edilir; şeirin poetik imkanlarından qarışıq şəkildə istifadə olunur.

Gözləyirəm, bəlkə də insan çatacaq
O uzaqlarda batıb-çıxmada nurlu günəşə.
Bütün aləm dolacaq
Nur ilə, ədl ilə, müsavat ilə,
Sevgilə, ümidlə- Yumuram gözlərimi, Gözləyirəm... Gözləyirəm (Ə.Möhsüni);
Özüm nisgil, Sözüm nisgil, Yazım nisgil, Sazım nisgil, Adım nisgil, Yadım nisgil, Elim, dilim, obam nisgil (Ə.Möhsüni)
Mən də səsimi ucaltım,
Dünyada ucalan səslərə qatdım.
Haray çəkdim, hay saldım,
Hər yandan
Başıma toplandı mənim kimilər,
Səbri, dözümlü tükənənlər.
Səbrə səbr daşları. (Səhənd)
“Ölüdən şeytan da əl çəkir” derlər. Bəs nədən əl götürmür dev duman Bu yalnız qaladan?

İgitləri qırılmış, adamsız qaladan? (İ.Hadi)

Cənubda nəsr dilinin elə bir qədim ənənəsi yoxdur. Şimalda yazıb-yaradan Cənublu nasirlərin əsərləri bu prosesə müəyyən dərəcədə təsir göstərdi. Cənubda nəsr dilinin başlıca xüsusiyyəti nağıl təhkiyəsinə yaxın olması, lirik-romantik üslubun aparıcı yer tutmasıdır [3.s.436]. Bütövlükdə, bədii üsluba xas danışq dili elementləri, dialektizmlər nəsr qolunda da üstün yer tutur.

Təbiət təsviri ilə bağlı səhnələrdə lirik hisslər hakim olduğundan nəsr dilində şeirin texniki imkanlarından - qafiyyə, paralellik yaradan həmcins üzlərin təkrarından, xəbərlilik şəkilçisinin ixtisarıdan istifadə edilir: Nə sandıq qaldı, nə boxça-bucaq. Açdı, saçdı, sökdü, tökdü, çaldı, çapdı, qopardı, apardı, atdı içəri... Özünə tay bir-iki qarınqulu ilə pişirdi, aşırı (İ.Hadi. Göy qurşağı).

Hər bir xalqın folkloru həmin xalqın tarixi keçmişini, dilinin, tarixinin qədimliyini, ədəbi qədimliyini, milli adət ənənələrini daha tutarlı şəkildə aşkara çıxarmağa kömək göstərir [5.s.8].

Cənubda nəsr dilində danışq elementlərinin üstünlüyü bir sıra hallarda müəllifləri dialekt sözlərinə ayrıca izahlar verməyə sövq edir [4.s 54].

Nəsr dilində diqqəti çəkən sintaktik xüsusiyyətlərdən biri də bəzən mübtəda ilə xəbər arasında kəmiyyətə görə uzlaşmanın gözlənilməməsidir. Şimal normasına görə mübtəda insan və başqa canlı anlayışlarını bildirmədikdə xəbərlə kəmiyyətə görə uzlaşmır: Ağaclar çiçəkləyir. Maşınlar sürüşür və s. Cənubda isə cansız əşyaları bildirən və cəm halında işlənən

mübtədadan sonra gələn xəbəyə də cəm şəkilçisi artırılır: Yuxudan doymamış gözləri hələ yaxşı acılmayırdılar...

Ədəbi dil normasının elmi və publisistik üslublar üzrə paylanması da bəzi spesifik xüsusiyyətlər özünü göstərir [1,c45]. Cənubda elmi üslub tam gücü ilə fəaliyyət göstərə bilmədiyi üçün bu üsluba xas olan ifadəlik vasitələrində də hərtərəfli şəkildə istifadə olunmur. Dəqiq elmlər üzrə əsərlər yazılmadığından bu sahəyə 'aid terminologiya və dil təcrübəsi yaranmamışdır. Lakin bununla humanitar elmlər üzrə ciddi uğurlar qazanılmışdır. Bu da öz növbəsində elmi üslubun funksional baxımdan tam formalaşması üçün zəmin rolunu oynaya bilər. Cənubda elmi üslubun başlıca əlaməti bədii üslubla müqayisədə ədəbi dil normalarının sabitliyi, danışq dili elementlərinin azlığı, Şimal normalarının güclü təsirinə məruz qalmasıdır. Publisistika - zamanın, mühitin tələblərinə müvafiq olaraq yaradıcılıq potensialını aktiv ictimai fəaliyyət üsuluna çevirmək vasitəsi, sənətkarın həyata nüfuzunun başlıca barometri, mövcud problemin həlli istiqamətində düşünməyə və hərəkətə sövq edən yeni fikir, ideya, enerji ötürücüsüdür. Cənubda publisistik üslubun norması kimi leksik səviyyədə ümumanlaşmış sözlərdən istifadə edilməsini, məcazi mənalı söz və ifadələrə yer verilməsini, loru danışq leksikasıdan sərf-nəzər edilməsini göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan ədəbi dil tarixi. III cild* –Bakı: Şərq-Qərb -2007,-335 s.
2. Adilov V.Z. Ədəbi dil və norma/Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı: Elm, 1991, s.106-107
3. *Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. IV cild*. Bakı: Elm, 2011, s. 694-727
4. Cəfərov N.Q. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil normaları, üslublar... Bakı, Elm, 1990, 128 s.
5. Səhənd. Seçilmiş əsərləri –Bakı: Şərq-Qərb -2006, -141 s.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ НОРМЫ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СТИЛИ

Гасанова Афат Азер кызы

Резюме

В статье говорится об изменении структурных элементов литературного языка, его стилистической дифференциации и сравнении южного литературного языка с северным. Распределение литературной языковой нормы по научным и публицистическим стилям обнаруживает специфические особенности. Эти особенности отражены в примерах из произведений южных поэтов.

LITERARY LANGUAGE NORMS AND FUNCTIONAL STYLES

Hasanova Afat Azer

Summary

The article discusses the change in the structural elements of the literary language, its stylistic differentiation and a comparison of the southern literary language with the northern one. The distribution of the literary language norm by scientific and journalistic styles reveals specific features. These features are reflected in examples from the works of southern poets.

Rəyçi: f.f.d. R.Z. Quliyeva

Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının 21 oktyabr 2024-cü il tarixli iclas protokolu.

Daxil olma tarixi 22 oktyabr 2024-cü il